

ГЕРМАНСЬКІ ВІДПОВІДНИКИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ

Анотація. У статті розглянуто праслов'янські діалектизми та їхні відповідники в сучасних германських мовах, описано їхні семантичні та словотвірні риси, запропоновано інтерпретацію слов'яно-германських ізоглос.

Аннотация. В статье рассмотрены праславянские диалектизмы и их соответствия в современных германских языках, описаны их семантические словообразовательные особенности, предложена интерпретация славяно-германских изоглосс.

Summary. Proto-Slavic dialectisms and their correspondences in modern Germanic languages are investigated in this paper. The description of semantic and word-building traits of this vocabulary is given. Interpretation of Slavic-Germanic isoglosses is proposed.

Останні десятиліття в славистиці ознаменувалися пошуками нових шляхів реконструкції словникового складу прамови, її діалектної диференціації міграційного ландшафту Палеославії. Особлива увага стала звертатися на більш надійні показники характеру мовних змін різних епох. До таких ознак фахівці відносять, зокрема, праслов'янські діалектизми – рефлексії регіонального характеру, ідентичні за значенням відповідним лексемам у праслов'янській мові, тобто такі, що зберегли у своїй структурі повний набір інтегральних і диференційних сем від періоду існування цієї прамови [7, 189].

Отже, в окремих слов'янських мовах збереглася більша частина праслов'янської лексики, але з іншого боку, їхній лексичний склад зберіг також невелику групу характерних давніх слів, притаманних лише конкретній мові або підгрупі. Поширення цієї лексики може в окремих випадках відбивати сліди давніх діалектних відмінностей. Збереження цих специфічних елементів словника дозволяє дивитися на їхню диференціацію як на показник давніх розподілів та відмінностей [10; 11, 12].

Важливим критерієм локалізації давнього ареалу слов'ян служать споріднені відношення праслов'янської до інших індоєвропейських мов. Тут є цікавими давні локальні одиниці – праслов'янські діалектизми, що зазвичай не мають інших слов'янських відповідників, проте мають вірогідні паралелі в інших індоєвропейських мовах. При цьому, звичайно, на найбільшу довіру заслуговують кореспонденції в найближчих індоєвропейських мовах, наприклад, у германських.

На цей час слов'янсько-германські відповідники – об'єднані семантикою та звуковим оформленням рефлексії лексики, сформованої в

ранньоісторичну добу, – досліджено фрагментарно, що утруднює визначення північно-західних меж Палеославії. Якщо питання про розташування, наприклад, найдавніших балтійських племен потребує в цілому лише уточнень та деталей, то проблема мовних відносин германських і слов'янських племен викликала і викликає різноманітні тлумачення.

Нас цікавлять випадки семантичного паралелізму праслов'янських віддієслівних імен у сучасних слов'янських мовах з відповідними лексемами германських мов, а також ізоглоси, що об'єднують давні слов'янські діалектизми з германськими відповідниками та паралелями. У цьому контексті значної ваги набувають особливості формування значень вказаної групи архаїзмів.

Складність мотивуючих дієслівних основ полягає у тому, що їхня когнітивна модель побудована як аналог певного роду діяльності – біологічного, фізіологічного та ін. – та містить елементи: 1) ядерний (вид дії), 2) той, хто діє або є джерелом цієї дії (суб'єкт), 3) засіб дії (інструмент), 4) предмет, на який вона скерована (об'єкт), 5) мета дії. Темпоральна локалізація (час дії) та просторові параметри (місце дії) є, за О. С. Кубряковою, більш віддаленими від семантичного ядра дієслова елементами [5, 87–88]. Ядерний компонент є жорстко закріпленим у структурі дієслівної основи, а всі наступні при метонімічній трансформації здатні активізуватися та змінювати свій статус серед інших елементів. Основний механізм семантико-словотвірної деривації девербативних імен – зміна актуалізації, тобто ваги одного з цих елементів. У цьому полягає зміст визначення семантичних трансформацій дієслівних праслов, здатних у процесі найменування відтворювати більш складні та розгорнуті структури в нашій свідомості.

Так, становлення семантичної структури девербатива словен. *sêd* жін.р., род. в. *sedī* "жердина у курнику" (бєлокран.), а також хорв. *sed kokošji* "cubatura gallinarum" (бєлостен.), *kokošji sijed* (загор.) здійснилося у кілька етапів. Основа дієслова розміщення у просторі праслов. *sēdi- зумовила створення назви місця, що мало розвиток значення у напрямку *nomen actiones* → *nomen loci*. Можна припустити, що в вихідній дієслівній основі під впливом словотвірного форманта відбулася актуалізація диференційної семи "місце дії". Утворення локальних назв від дієслів вказаної семантики, очевидно, було властивим і прагерманській мові: на думку Ф. Безлая, праслов. *se(*d*) є ідентичним старонорвезькому *sāt* [15 (III), 222].

Архаїчна назва суб'єкта праслов. **solr̥*, що за походженням є утворенням від дієслова переміщення праслов. *selpati, продовжується у чеськ. *slap* "водоспад", а також у топонімі 1292 р. *Slapy*, словен. *slap* "тс.", множ. *slapovi* "падіння води на млин", "хід (морських) хвиль", хорв. *slap* "тс.", руськ.-церковнослов. *слапъ* "хвиля, водний вир". З

ними спорідненими є російський топонім р. *Солна*, р. *Солоповка* (перм., псков.), а також старонорвезьк. *saŕgr* "водоспад", литовськ. *salps*, *salpà* "затока, затоплена земля" [17, 552]. Назва "той, хто діє" склалася внаслідок зміни статусу диференційної семи "суб'єкт дії" в значеннєвій структурі мотивуючої основи дієслова руху прамов слов'янської, балтійської та германської груп.

Етимологічна гіпотеза праслов. *mězguŕь була запропонована Й.Зубатим, який пов'язав рос. *мазгарь*, *мизгирь* з литовськ. *mezgù*, *mezgiau* "в'язати, зав'язувати", *māzgas* "вузол", латиськ. *megzt* "тс.", *mazgs* "вузол", далі припустив спорідненість із давньоверхньонім. *māsa* "петля", давньоісл. *mo↔skvi*, середньонідерл. *maesche*, *mashe*, що зводяться до герм. *mēskō [18 (I, 2), 88–89; 14 (XVIII), 226–227]. Правильність реконструкції праслов. *mězguŕь підтверджується матеріалами староросійських пам'яток (*мизгирь* "павук", XVIII ст., *мѣзгиревъ* [9 (9), 149]): тут реалізовано мотиваційні відношення "плести, в'язати" > "павук": *mězgti* > **mězga > *mězguŕь (слово з суфіксом *-урь*). Ареал рефлексії праслов'янського діалектизму *mězguŕь охоплює північні, північно-східні і східні діалекти російської мови та західні української мови: рос. обл. *мизгірь* "отруйний павук, рід тарантула", *мизгирь* "павук" (волог., вят., іркут., камч., костр.), "малоросла людина" (нижньогор.), "слабка, ледача людина", *мізгірь* "павук; мухолов; земляний, злий павук, тарантул; малюк, слабосильний, миршавець" (півн., східн.) [3 (II), 847], *мизгірь* "павук" (перм.), *мизгірь* "павук всілякий" (вят.), "павук" (арханг., іркут.), *мызгирь* "павук, мизгир" (волог.), *мизгірь* "комаха павук" (мордовськ.), "павук" (кузбаськ.) [14 (XVIII), 226–227], *мизгірь* про злу людину, що прикидається доброю [13, 203], укр. обл. *мизгірь* "тарантул" [2 (II), 422; 4 (III), 458]. Розглянуті слов'янські та германські відбитки архаїзму *mězguŕь демонструють спільність давніх шляхів утворення суб'єктних назв.

За семантичними і структурними характеристиками корінь дієслова зміни стану праслов. **mьzɡ-* є спорідненим із праслов. **tuзɡ-*. Результатом семантичного перетворення основи дієслова стану праслов. *mьzɡati "пріти; гнити; псуватися зсередини" стало формування девербатива – суб'єктної назви праслов. *mьzɡa / *mьzɡь. Відображенням у слов'янських мовах цього іменника є рос. діал. *мзга* "сира, похмура погода" (псков., твер.) [8 (18), 151], *мзга* "тс.; гниль, тля; трухлявість, в'ялість; затхлість; плакса" (пск., твер.) [3 (II), 846], *мозга́* "гній" (приамур.), *мозга*, *мазга*, *ма́зка* "кров" [3 (II), 876]. Відповідників до девербативів цього напрямку поза межами поширення російської мови не встановлено.

У той же час парадигматичний варіант праслов. *mьzɡь – рос. діал. *мозг* "сира, похмура погода" (пск., твер.) [8 (18), 201], *мозг* "тс.; невідчепність; настирність" [3 (II), 876]. Можливо, їх стосується і пізня

похідна форма з оглушенням кінцевих голосних укр. діал. *мускóта* "сльота" (угор.) [2 (I), 546], *москóта* "слякоть" (угор.) [1, 77]. Діалектизм праслов. *тъзгъ реалізувався у сучасних мовах як аспект значення "суб'єкт дії" – "той, якому властивий певний стан". Можна припустити, що етимологічно наближеними до лексем праслов. *тъзга / *тъзгъ є праслов. *тъхъ, литовськ. *mùsos* множ. "пліснява", латинськ. *muscus* "мох", норв. діал. *musk* "пилюка, дрібний дощ", дат. діал. *musk* "пліснява" із тим же походженням від іє. *meu(≅)- "вологий, брудний; мастити, мити" [14 (XXI), 19–20].

Ознайомлення з праслов'янською лексикою обмеженого поширення в сучасних слов'янських мовах та її відповідниками у германських та інших індоєвропейських мовах дозволяє стверджувати про паралелізм у засобах утворення віддієслівних імен, що відбувалися в ранньоісторичну епоху. Тут особливо частотними виявляються назви діяча, мотивовані дієсловами фізичної дії: переміщення, впливу і стану. Другими за частотністю виступають іменники місця дії, зазвичай мотивовані дієсловами положення у просторі.

Сутність семантичних трансформацій у структурі дієслівних мотивуючих основ при утворенні праслов'янських девербативів полягає в актуалізації диференційних значеннєвих елементів, що перебували до того в деактивованому стані. Виявлення відповідників праслов'янської лексики у германських мовах свідчить про схожість процесів утворення імен суб'єктної та локальної семантики.

Певна закономірність спостерігається також у розміщенні даної групи лексики, співвідносної з германськими відповідниками, на територіях слов'янських мов. Найбільш яскраво виділяються ареально обмежені континуанти праслов'янських лексем, зафіксовані у зонах архаїки слов'янських мов. Зони, що демонструють найбільшу концентрацію лексичних архаїзмів, є такими:

а) південно-західні білоруські говірки, окремі пункти в західному Поліссі;

б) західно-поліські, середньо-поліські та південно-західні українські говірки – посанські, подністровські і подільські;

в) північноросійські – вологодські та костромські говірки, середньоросійські – новгородські, калінінські та окремі пункти в селігеро-торжківських говірках;

г) окремі пункти західно-, середньо- та східнославацьких говірок;

д) лаські і середньоморавські говірки чеських діалектів;

е) кайкавські і штокавські (славонські, окремі пункти у східнобоснійських, східногерцеговинських, зетських і смедеревських) говірки сербської та хорватської мов;

і) прекмурські говірки Словенії, до уваги беруться також острівні та крапчасті зони словенської мови, ареал розповсюдження якої визнається Л. В. Куркіною областю консервації лексичних архаїзмів [6].

Помічено, що германські відповідники праслов'янських діалектизмів нерідко сполучаються з балтійськими, що може свідчити про значно активнішу взаємодію слов'янських, германських та балтійських етносів в останній спільнослов'янський період у північних і західних слов'янських регіонах.

Як вказував О.М.Трубачов, більш пізньому часу, а саме розвиненої металургії, належать західні контакти праслов'ян, що охоплюють не лише германців, але й італійців. Ці зв'язки позначаються поняттям центральноєвропейського культурного регіону. Фрагменти германо-слов'янських відношень, імовірно, є давнішими (і збереглися гірше) тих більш відомих германо-слов'янських мовних відношень, які представлено більшою кількістю слів (германізмів у слов'янській лексиці) та відбивають симбіоз (тісне співіснування) германців і слов'ян.

За розглянутих обставин видається особливо перспективним вивчення місць поширення германських відповідників праслов'янських діалектизмів з кореляціями у балтійських мовах, що мало б уточнити їхні контактні зони й конкретизувати напрямки міграційних потоків Палеославії.

Література

1. Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П., Попова Т. В., Усачева В. В. Карпатский диалектологический атлас. – М.: Наука, 1967.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. – К., 1958. – Т. I, II.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – СПб. – М.: Русский язык, 1981. – Т. II.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. // За ред. О.С. Мельничука. – К., 1982–2007. – Т. 3.
5. Кубрякова Е. С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка. Модели действия / Ин-т языкознания РАН / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. – М.: Наука, 1992. – С. 84–90.
6. Куркина Л. В. Паннонославянская языковая общность в системе диалектных отношений праславянского языка // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации / Отв. ред. академик Н.И.Толстой. – М.: Наука, 1993. – С. 36–46.
7. Нечитайло І. М. Основні параметри праслов'янських діалектизмів у слов'янських мовах // Проблеми зіставної семантики. – К.: КНЛУ, 2007 р. – С. 188–192.
8. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. – Л.: Наука, 1961–1999. – Вып. 18.
9. Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. А. Богатова. – М.: Наука, 1975–1991. – Вып. 9.

10. Трубачев О. Н. О составе праславянского словаря (Проблемы и задачи) // Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. – М.: Наука, 1963. – С. 159–195.
11. Трубачев О. Н. Праславянская лексикография // Этимология 1987. – М.: Наука, 1985. – С. 3–19.
12. Трубачев О. Н. Принципы построения этимологических словарей славянских языков // Вопр. языкознания, 1957. – № 5. – С. 58–72.
13. Элиасов Л. Е. Словарь русских говоров Забайкалья. — М.: Наука, 1980. — 472 с.
14. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О. Н. Трубачева.— М.: Наука, 1974–2005. – Вып. 18, 21.
15. Bezlaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika. Kn. 3. – Ljubljana: Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Institut za slovenski jezik, 1975-1995.
16. Jóhannesson A. Isländisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1956.
17. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. – Praha: ČSAV, 1968. – 866 s.
18. Zubatý J. Studie a článki. – Sv. I. Výklady etymologické a lexikální. – Č. 1–2. – Praha, 1945–1949.